

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏ VƏ ONUN TƏSNİFATI

Aydan Quliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: guliyevaaydan@mail.ru

Xülasə. Məqalədə “cümlə” anlayışın mahiyyəti üzə çıxarılır, ingilis və azərbaycan dillərindəki sadə cümlələrin təsnifatı qeyd edilir. Məqalədə sadə cümlə məsələsi ilə bağlı nəzəri məsələlər, funksional dil vahidi kimi sadə cümlənin təsviri, məntiqi münasibətlərlə bağlı olaraq cümlənin predikativ strukturunun təsviri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, təsnifat, predikativlik.

SIMPLE SENTENCE AND ITS CLASSIFICATION IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Aydan Guliyeva

*Azerbaijan University of Languages,
Baku, Azerbaijan*

Abstract. The article reveals the essence of such notion as “a sentence”, provides with the classification of English and Azerbaijani simple sentences. The article deals with the theoretical issues related to the problems of a simple sentence, description of the sentence as a functional unit of language, description of the predicative structure of the sentence from the standpoint of the logic of relations.

Keywords: syntax, simple sentence, classification, predicativity.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Айдан Кулиева

*Азербайджанский Университет Языков,
Баку, Азербайджан*

Резюме. В данной статье раскрывается сущность понятия «предложение», приводятся классификации азербайджанских и английских простых предложений. Исследуются теоретические вопросы, связанные с проблематикой простого предложения, описание предложения как функциональной единицы языка, описание предикативной структуры предложения с позиций логики отношений.

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, классификация, предикативность.

1. Giriş

Hər hansı bir dildə danışarkən danışanın əsas məqsədi fikrini dinləyənin düzgün çatdırmaqdan ibarətdir. Uğurlu kommunikasiyaya nail olmaq üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin, forma və mənaca bir-birinə bağlanması mütləqdir. Göstərilən proses baş verməsə, dil əmələ gələ bilməz. Cümlənin qurulmasında onun bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Cümlə aid olduğu mərhələdə həm xalqın təfəkkürünü, həm də dilin inkişaf səviyyəsini əks etdirən ən mühüm vasitədir. O dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır.

Son zamanlar dilçilərin əsas diqqəti cümlə tədqiqi ilə bağlı problemə yönəlmişdir. Belə bir sual yaranır: Bəs cümlə nədir? Y.S.Maslov “Dilçiliyə giriş” adlı kitabında yazır ki,

“cümlə insan fikrinin formalaşdığı və ifadə olunduğu əsas nüvə rolunu oynayaraq, insanlararası nitqin formalaşmasına xidmət edir”. Cümlənin digər özündən aşağı səviyyədə yerləşən dil vahidlərindən fərqi fikir ifadə etməsi və kommunikativ xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Cümlənin kommunikativliyi zaman və modallığın sintaktik kateqoriyalarında konkretləşir [9, s.194].

Sovet ensiklopediyasında cümlə sintaksisin bir kateqoriyası kimi müəyyən edilərək, söz və ifadələrlə forma, məna və funksiyası cəhətdən qarşılaşdırılır: “Cümlə xüsusi sintaktik konstruksiya kimi xüsusi abstrakt obraza malik olub müəyyən bir dilin qanunlarına uyğun olaraq təşkil edilir və əsas məqsədi məlumat ötürməkdən ibarətdir [12, s.1053].

Cümlə haqqında başqa bir tərfi N.Valqina təklif etmişdir. O, “Müasir rus dilinin sintaksisi” kitabında cümlə anlayışını bütövlüklə izah etmişdir. Müəllif “cümlənin fikri, iradəni, hissləri ifadə edən qrammatik cəhətdən təşkil edilmiş minimal dil vahidi” kimi izahı müasir dövrdə çox geniş yayıldığını düşünür. Cümlənin qrammatik cəhətdən təşkili onun sintaktik vahid kimi predikativliyi ifadə etməsi ilə bağlıdır. Predikativlik cümlənin əsas xüsusiyyəti hesab edilir. Çünki qeyri-predikativ xarakter daşıyan söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq, cümlə müəyyən bir fikri bildirdiyi üçün ilk olaraq predikativ kimi ifadə olunur [3, s. 137].

Azərbaycan dilçisi Q.Kazımov isə cümləni belə səciyyələndirir: “Hər bir cümlə predikativliyə, modallığa və bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər” [1, s.48].

2. “Cümlə” anlayışına müxtəlif yanaşmalar

Cümlə dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən hesab edilir. Bir sıra dilçilər “cümlə” anlayışına müxtəlif formada yanaşmışlar. Cümlədə söz və söz birləşmələri arasında sintaktik-semantik və intonasiya əlaqəsi olmadan dil formalaşa bilməz və bitmiş bir fikir ifadə oluna bilməz.

M. Peterson “bitmiş bir fikir ifadə edən və intonasiya vahidi olan söz və söz birləşmələri”ni cümləyə aid edir. V. Vinqradovun fikrincə, cümlə hər hansı bir dilin qrammatik qanunları əsasında düzələn dil vahidi olub, fikrin formalaşmasına və ifadə edilməsinə xidmət edən vasitədir.

N. Dmitriyev yazır ki, “cümlə elə sözlər qrupudur ki, bu qrup müəyyən bitmiş fikri ifadə edir və bu fikirdən hər hansı bir real nəticə çıxarmağa imkan verir. Cümlənin tərkibinə elə sözlər daxildir ki, bunlar öz məntiqi qarşılıqlı əlaqəsinə görə hər hansı bir hökmü ifadə edir, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir və ya mühakimə bildirir ” [5, s.201].

Cümlənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edən İ.İvanova belə nəticəyə gəlir ki, “cümlə predikativliyi xarakterizə edən müəyyən struktur tərkibi realizə edən və ünsiyyət prosesində istifadə edilən kiçik sintaktik konstruksiyadır” [6, s.164].

N. Məmmədov və A. Axundov qeyd edir ki, predikativlik və intonasiya olmadan heç bir cümlə bitmiş fikir ifadə edə bilməz [2, s.139].

Bir sıra dilçilər cümlənin əsas vəzifəsi kimi onun hökm bildirməsini hesab edirlər. Amma bəziləri (A. Potebnya, A. Peşkovski və başqaları) isə bunun əleyhinə çıxır. A.A. Potebnya yazırdı: Qrammatik cümlə məntiqi hökmlə eyniləşdirilə və müvazi götürülə bilməz [11, s.110].

A.M. Peşkovski yazır: “Sözün tək-cə anlayışla deyil, bütöv bir fikrə uyğun gəldiyini göstərən cəhət sintaksisdə xəbərlilik adlanır” [10, s.25]. Müəllifin fikrincə, predikativlik əsasən feillərlə ifadə olunur.

3. Cümlənin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Rabitəli nitq vahidi kimi, cümlə bir sıra səciyyəvi əlamətlərə malikdir:

1) *Cümlə bitmiş fikri ifadə edir və bu cəhət onun ən mühüm əlamətidir.* Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam bitkin bir fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini, bir anını bildirə bilər. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan fikrini bir cümlə vasitəsilə çatdırmaqla bilir və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir hissəsi, kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda isə nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarəsi ilə (sual, nida, üç nöqtə) sərhədlənir. Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi məna potensial sintaksisin tədqiq obyektidir; mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, söyləmin təzahürünü şərtləndirir. Fikrin bitməsi, tamamlanması makromətdə mümkündür.

2) *Cümlənin digər bir əlaməti isə predikativlikdir.* “Mübtəda-xəbər əlaqəsi cümlə strukturunun təşkiləddici mərkəzidir” [12, s.87]. Belə ki, bu zaman xəbər cümlədə əsas yeri tutur: xəbər, zaman, şəxs, modallıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözlərin, söz birləşmələrin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur.

Qrammatik kateqoriya olan predikativlik anlayışı haqqında danışılan hadisənin ya keçmiş, ya indiki zamanda baş verdiyini, ya da gələcək zamanda baş verəcəyini bildirən real hadisələri və ya arzulanan, mümkünlük və yaqınlıq bildirən irreal hadisələri ifadə etməyə imkan verən cümlənin qrammatik xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Cümlənin bu qrammatik xüsusiyyətini verilən məlumatın reallıqla əlaqəsi ilə birləşdirmək olar. Belə ki, cümlə real və ya qeyri-real modallığa malik ola bilər. Reallıq və qeyri-reallığın ümumi məzmunu mütləq olaraq, konkret zamanla – keçmiş, indiki, gələcəklə bağlı olduğundan modallıq anlayışı zaman anlayışı ilə sıx bağlıdır. Predikativlik elə bir kateqoriyadır ki, o, cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirir [8, s.78].

3) *Cümlənin mühüm əlamətlərindən bir intonasiya hesab edilir.* İntonasiya predikativliyin universal vasitəsidir. Yalnız intonasiya vasitəsilə söyləmin məqsədi anlaşıla bilər. Onu cümlənin quruluş əlaməti və ya semantik əlaməti kimi müəyyənləşdirmək, ayırmaq çətindir. Belə ki, o yalnız söyləmi formalaşdırmaq və onun məqsədini aydınlaşdırmaqla qalmır,

cümlənin semantik nüvəsini başa düşməyə kömək edən vasitə hesab edilir [8, s.95].

4) *Hər bir cümlə modallığa malik olur.* Belə ki, hər bir cümlə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verməklə, həmin hadisəyə, danışanın söylədiyi fikrə münasibət də bildirir. Hər bir cümlə həm kommunikativ, həm də ekspressiv funksiya daşıyır. Modallığın mühüm ifadə vasitələri modal sözlərdir. Feilin əmr, arzu, lazım, vacib, şərt formalarının şəkilçiləri modallığın qrammatik-morfoloji vasitələri hesab edilir [1].

Kommunikativ planın bir vahidi olaraq cümlə öz-özlüyündə deyil, həm də mətnin bir hissəsi, onun strukturu kimi çıxış edir və kommunikativ məqsədə (sual, əmr, nəqli) uyğun olaraq müəyyən edilir.

Hər bir cümlə fikrin tərkib hissələrinin (fikrin predmeti və onun göstəriciləri) uyğunluğuna görə təsdiq (fikrin predmeti barədə məlumatı təsdiq edir) və inkar (fikrin predmeti barədə məlumatı inkar edir) cümlələrə bölünür. Cümlənin təsdiq və ya inkar xüsusiyyəti real hərəkətlə bağlı münasibətləri əks etdirir [3, s.143].

4. Cümlənin təsnifi

Hər bir dildə cümlə müxtəlif prinsiplərə əsasən təsnif edilir. İngilis dilində cümlənin təsnifatına L. Barxudarov, M. Blox, O. Yespersen, B. İlyiş, V. Kauşanskaya, A. Xornbinin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. İngilis dilində cümlələr iki prinsip (strukturuna, məqsəd və intonasiyasına) əsasında təsnif edilsə də, Azərbaycan dilində cümlələr bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Azərbaycan dilində cümlələr aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq qruplara ayrılır:

1) *Məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə cümlələr iki yerə bölünür: üzvlənən və ya üzvlənməyən cümlələr.* Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Üzvlənməyən cümlələr isə üzvlənən cümlələr hesabına mənaya malik olur. Məsələn, “Bəli” cümləsi ayrılıqda heç bir semantik məna ifadə etmir, lakin “Bizə gələcəksən?” sualına cavab verdiyi halda semantik mənaya malik olur.

2) *Cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə dörd qrupa ayrılır: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri.* İnsanın ünsiyyət zamanı üç kommunikativ məqsədi ola bilər: məlumat vermə, soruşma və təkid-tələb etmə.

3) Cümlənin struktur xüsusiyyətləri quruluş göstəricilərini nəzərə almaqla müəyyən edilir. Belə ki, cümlələr predikativ vahidlərin sayından asılı olaraq sadə və mürəkkəb ola bilər [7, s.221]. Sadə cümlə bir fikri ifadə edir və bir xəbəyə malik olur. Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir. Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. [4, s.78].

4) *Cümlənin qrammatik mənasının ifadə üsuluna (predikativliyinə) görə üzvlənən cümlələr təkterkibli (bir baş üzvdən ibarət olan) və cüttərkibli (baş üzvlərinin ikisinin də iştirak etdiyi) cümlələrə bölünür.*

Təktərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri mövcuddur: qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, ümumi şəxslı cümlələr, şəxslı cümlələr və adlıq cümlələr. Yuxarıda sadalanmış təktərkibli cümlə növləri xəbər əsasında formalaşdığı halda, adlıq cümlələr isə mübtədə əsasında qurulur.

5) *İkinci dərəcəli üzvlərin olub-olmamasından asılı olaraq, cümlələr geniş və müxtəsər ola bilər.* Müxtəsər cümlələrdə yalnız baş üzvlər – mübtədə və xəbər iştirak edir. Baş üzvlərlə yanaşı, ikincidərəcəli cümlə üzvlərinin də iştirak etdiyi cümlələr isə geniş cümlələr adlanır. [3, s.144]

6) *Struktur-semantik təməlinə görə, yəni bu və ya digər üzvlərin buraxılıb buraxılmamasından asılı olaraq sadə cümlələr iki qrupa bölünür: bütöv və ya yarımçıq cümlələr.* Bütöv cümlələr həm mübtədadan, həm də xəbərdən ibarət olur. Əgər baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi cümlədə olmasa, onları kontekstə uyğun olaraq bərpa etmək mümkün olduqda bu cümlələr yarımçıq cümlələr adlanır. Bu tipli cümlələrə elliptik cümlələr də deyilir və daha çox dialoji nitqdə istifadə edilir.

7) *İfadə etdiyi modal münasibətlərə görə cümlələr təsdiq və ya inkar ola bilər.*

Obyektiv gerçəkliyin, xəyali aləmin bu və ya digər faktı, hadisəsi barədə məlumat verən adi təsviri cümlələrə nəqli cümlələr deyilir. Bu tip cümlələr geniş yayılmışdır, öz məzmununa və strukturuna görə rəngarəngdir və digərlərindən fikrin bitkinliyinə görə fərqlənir. Məsələn: Beşillik rus məktəbinə girəndə on bir yaşı var idi. (Ə.Vəliyev)

Bir şeyi öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədi ilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir. Azərbaycan dilində sual cümlələri xüsusi suallara, ümumi suallara və ritorik suallara bölünür. Xüsusi suallara mütləq bütün cavab tələb edən suallar aid edilir. Məs.: *Bəs indi qızınız hardadır?* (İ.Əfəndiyev). Ümumi suallar isə daha çox “bəli” və ya “xeyr” tipli cavabları tələb edir: *Evə gedirsən?* – *Bəli.* Ritorik suallar isə ya inkar, ya da təsdiq tələb edir. Bu tip cümlələr cavab tələb etmir, çünki sualda cavab özü də ifadə edilir. Bu cümlələr bədii ədəbiyyatda geniş yayılmışdır və burada nitqin emosional çalarını ifadə edən üslubi vasitələrdən biri hesab edilir. Məs.: *Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan!* (S.Vurğun). İngilis dilində sual cümlələri ümumi, xüsusi sual növlərindən başqa həm də alternativ, ayırıcı sual tipləri də mövcuddur. Alternativ suallar vasitəsilə danışan dinləyəne seçim hüququ verir: *Would you like a house or a flat?*

Ayırıcı sualların strukturu digər tiplərdən fərqlənir birinci gələn cümlənin təsdiqdə və ya inkar formasında ifadə olunmasından asılı olaraq, ondan sonra gələn hissə müvafiq olaraq inkar və ya təsdiqdə ola bilər. Bu tip cümlələr dinləyəndən “hə” və ya “yox” cavabı tələb edir. Məs.: *They aren't in the park, are they?*

Əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. cümlələrə əmr cümləsi deyilir: *Çəkil get, dinməz otur yerində. Get öz mənzilində otur. Get, bala, ağlını başına cəm elə, otur yerində.* (Ə.Haqqverdiyev)

Söylənilən fikrə emosional münasibət bildirən cümlələrə nida cümlələri deyilir: *Qoy göyün ulduzu göyə nur saçsın, Yer in də arzusu yerdə gül açsın!* (S.Vurğun)

Nəticə. Sintaktik vahid kimi cümlənin bütün göstərici və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun çox şaxəli təbiətə malik olduğunu qeyd etməliyik. Cümlə - predikativ xüsusiyyətə malik, müəyyən bir qrammatik forma vasitəsi ilə qurulan sintaktik vahid hesab edilir. Hər iki dildə cümlənin təsnifatını müqayisəli tədqiq edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Hər iki dildə cümlənin cümlələr mütləq olaraq iki komponentə - mübtəda və xəbəyə malikdirlər. Cümlənin cümlələr xəbə və mübtəda tərkibli cümlələrə bölünür.

Xəbə əsasında formalaşan cümlələr. Hər iki dildə olan bu tip cümlələr arasındakı əsas fərq xəbə cümlədəki yeri ilə bağlıdır: ingilis dilində xəbə mübtədadan sonra gəldiyi halda, Azərbaycan dilində isə xəbə əsasən cümlənin sonunda işlənir. İngilis dilində söz sırası sabit olduğu halda, Azərbaycan dilində sərbəst xarakter daşıyır. Məs.: *I told my plan to the captain – Mən planım barədə kapitana danışdım.*

Mübtəda əsasında formalaşan cümlələr. Bu tip cümlələr xəbə əsasında formalaşanlardan onunla fərqlənir ki, bu tip cümlələr yalnız məhdud sayda fəllərlə ifadə oluna bilər: to be-olmaq

2. Hər iki dildə təktərkibli cümlələr isə ya mübtədadan, ya da xəbərdən ibarət olurlar. İngilis dilində bu tip cümlələr çox az hallarda istifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində kifayət qədər işlənir. Azərbaycan dilində “*Qaranlıqdır*”, “*Soyuqdur*”, “*Çətindir*” cümlələri təktərkibli olsa da, ingilis dilində onların ekvivalentləri “*It is getting dark*”, “*It is difficult*”, “*It freezes*” cümləkilidir.

3. Xəbə əsasında formalaşan cümlələr Azərbaycan dilində rəngarəngdir və nitqdə tez-tez istifadə edilir. Xəbə əsasında formalaşan cümlələrin Azərbaycan dilində aşağıdakı növləri mövcuddur: qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr (Bizim gözümlər baxa-baxa camaatı soyurlar. (B.Bayramov)), ümumi şəxslə cümlələr (Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar), şəxssiz cümlələr (Bir dəfə gecə yarısı kəndə hay düşdü) və adlıq cümlələr (Yenə həmin yer. Səhərin gözəl mənzərəsi. (S.Rəhman)).

4. İngilis dilində cümlələr iki prinsipə (strukturuna, məqsəd və intonasiyasına) əsasən təsnif edilsə də, Azərbaycan dilində cümlələr bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir.

Beləliklə, hər bir cümlə modallıq və sintaktik zaman kateqoriyalarına malikdir. Bu iki kateqoriya birləşərək bir vahid yaradırlar, bu isə predikativlikdir. Bu xüsusiyyət hər bir cümləyə xas olub onun qrammatik mənasını ifadə edir və onu digər sintaktik cəhətdən birləşmiş sözlərdən (sözbirləşmələrindən) ayırır [3, s.138]. Hər iki dil müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduğundan bu dillərin sintaktik strukturu fərqlənir və buna görə də bir sıra fərqli cəhətlər üzə çıxır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş., (2004), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Aspoliqraf LTD MMC, 494 s.

2. Məmmədov N., Axundov A., (1966), Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 297 s.
3. Валгина Н.С., (1973), Синтаксис современного русского языка. Москва, ВШ, 423 с.
4. Виноградов В.В., (1975), Вступительная статья «Основные принципы русского синтаксиса в «Грамматике русского языка» АН СССР» 1954 года. Другое издание: Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Наука. с. 221-230
5. Дмитриев Н.К., (1960), Грамматика современного турецкого языка. Москва, Издательство восточной литературы, 1060 с.
6. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г., (1981), Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, 281 с.
7. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. и др. (1973), Грамматика английского языка (на англ. языке). Ленинград, Просвещение, 319 с.
8. Кононов А.Н., (1956), Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, Л.: Издательство АН СССР, 570 с.
9. Маслов Ю.С., (2004), Введение в языкознание. Москва, ВШ, 387 с.
10. Пешковский А.М., (1956), Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 119с.
11. Потебня А.А., (1958), Из записок по русской грамматике. т. 1-2, 542с.
12. Советский энциклопедический словарь. (1987), Гл. ред. А.М. Прохоров; редкол.: А.А. Гусев и др. Изд. 4-е. Москва, Сов. энциклопедия, 1600 с.